5-MAVZU. BADIIY MATNDA FONO-GRAFIK VOSITALARNING POETIK AKTUALLASHUVI

Mavzu rejasi

1. Fono-grafik vositalar va ularning lingvopoetik tahlildagi o‘rni.

2. Alliteratsiya, assonans, geminatsiya, tovush takrori va taqlidiy birliklarning poetik vazifalari.

3. Ohang, ritm, urg‘u, bo‘g‘in va pauzaning badiiy ifodadagi roli.

4. Grafik vositalarning poetik aktuallashuvi va badiiy matnni kompleks tahlil qilish.

Tayanch tushunchalar: fonopoetika, grafopoetika, poetik aktuallashuv, alliteratsiya, assonans, geminatsiya, onomatopeya, ritm, intonatsiya, urg‘u, pauza, bo‘g‘in, takror, ellipsis, grafik ajratish, punktuatsiya, ekspressivlik.

1. Fono-grafik vositalar va ularning lingvopoetik tahlildagi o‘rni

Fonetik shakl va badiiy mazmun birligi

Badiiy matnda tovushlar faqat so‘zlarni farqlovchi til birliklari sifatida emas, balki estetik ta’sirni kuchaytiruvchi vosita sifatida ham qatnashadi. Tovushlarning tanlanishi, ketma-ketligi, takrorlanishi, urg‘u va ohang bilan birikishi muayyan hissiy holatni yuzaga keltirishi mumkin. Shu jihatdan fonopoetika badiiy asarning tovush qurilishini uning mazmuni va muallif niyati bilan bog‘liq holda o‘rganadi.

Poetik aktuallashuv odatiy til birligining muayyan matnda alohida estetik vazifa kasb etishidir. Masalan, kundalik nutqda tasodifiy tuyuladigan undosh takrori she’riy satrda ritmni kuchaytirishi, harakatni eslatishi yoki personaj holatini sezdirishi mumkin. Bunday xulosaga kelishda faqat tovushlarning ko‘pligi emas, ularning kontekstdagi vazifasi ham hisobga olinadi.

Fonetik vositaning badiiy qiymatini tahlil qilishda uch savol muhim: qanday tovush hodisasi yuzaga kelgan; u matnning qaysi qismida to‘plangan; mazmun, kayfiyat va kompozitsiya bilan qanday bog‘langan? Shakl va mazmun aloqasi

isbotlanmagan holda har qanday takrorni «badiiy san’at» deb atash ilmiy tahlilni yuzaki qiladi.

Badiiy matn og‘zaki ijroda tovush, yozma shaklda esa grafik vositalar orqali qabul qilinadi. Shu sababli fono-grafik tahlil talaffuzdagi ta’sir bilan yozuvdagi ko‘rinishni bir-biridan ajratishi, keyin ularning o‘zaro aloqasini tushuntirishi lozim.

Fonopoetika va grafopoetika o‘rtasidagi munosabat

Fonopoetika nutq tovushlari, tovush takrorlari, urg‘u, ritm, ohang va pauzaning badiiy vazifasini o‘rganadi. Grafopoetika esa harflar, satr bo‘linishi, bosh harf, tinish belgilari, bo‘sh joy va yozuvdagi boshqa ajratish usullarining estetik vazifasini tadqiq qiladi. Ikkala yo‘nalish bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, bir xil emas.

Masalan, «Jim...» shaklida ko‘p nuqta nutqning uzilishi yoki davom etmay qolgan fikrni yozuvda ko‘rsatishi mumkin. Biroq uning aniq ohangini o‘quvchi kontekst asosida tiklaydi. Shunday ekan, tinish belgisining mavjudligi yagona va o‘zgarmas intonatsiyani kafolatlamaydi.

She’riy matnda satrning kutilmagan joyda uzilishi o‘qish sur’atini o‘zgartirishi mumkin. Nasriy matnda esa juda qisqa gaplarning ketma-ket kelishi keskinlikni kuchaytiradi. Bu hodisalarning bir qismi sintaktik, bir qismi grafik va fonetik xususiyatga ega; kompleks tahlilda ular birgalikda ko‘riladi.

Tahlil sathi	Vosita	Ehtimoliy poetik vazifa
Fonetik	Alliteratsiya, assonans	Ohangdorlik, obrazni kuchaytirish
Prosodik	Ritm, urg‘u, pauza	Sur’at, hissiy taranglik, ta’kid
Grafik	Satr, bosh harf, bo‘sh joy	Vizual ta’kid, kompozitsion ajratish
Punktuatsion	Tire, ko‘p nuqta,	Nutq uzilishi, hissiy

	undov	kuchayish

1-misol (o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan misol): «Shamol shivirlar, shoxlar shitirlar.»

Lingvopoetik tahlil: «sh» undoshining takrorlanishi tabiatdagi mayin shovqinni eslatadi; tovush takrori tasvir mazmuni bilan bir yo‘nalishda ishlaydi.

2-misol (o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan misol): «Kutdim. Yana kutdim. Javob yo‘q.»

Lingvopoetik tahlil: Qisqa gaplar va nuqtalar nutqning uzilib-uzilib kechishini bildiradi; sintaktik ritm kutish hissini kuchaytiradi.

Muammoli savollar: 1) Tovush takrori qachon poetik aktuallashuvga aylanadi? 2) Fonetik va grafik vositalarning chegarasi qanday belgilanadi? 3) Badiiy ohangni yozma matndan qay darajada tiklash mumkin?

2. Alliteratsiya, assonans, geminatsiya va taqlidiy birliklar

Alliteratsiya: undosh tovushlarning takrori

Alliteratsiya — yaqin joylashgan so‘z yoki bo‘g‘inlarda bir xil yoxud o‘xshash undosh tovushlarning maqsadli takrorlanishidir. U she’riy matnda ohangdorlik, ritm va obrazlilikni kuchaytirishi mumkin. Ba’zan alliteratsiya biror tabiat hodisasi, harakat yoki ruhiy holatni eslatuvchi akustik taassurot hosil qiladi.

Alliteratsiyani faqat bir xil harflarning qaytarilishi bilan aniqlash yetarli emas: tahlilda talaffuzdagi tovushlar va ularning o‘rni muhim. O‘zbek yozuvida ayrim tovushlar ikki harf bilan ifodalanishi mumkin; shuning uchun grafema va fonemani farqlash talab etiladi.

Alliteratsiyaning semantik ta’siri qat’iy universal qoidaga ega emas. Masalan, jarangsiz undoshlarning ko‘pligi doimo qo‘rquvni, sonorlarning ko‘pligi esa doimo quvonchni anglatmaydi. Ma’no vaziyat, leksik birliklar, sintaktik qurilish va o‘quvchi idrokiga bog‘liq.

3-misol (o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan misol): «Qor qoplagan qirlar qimirlamas»

Lingvopoetik tahlil: «q» takrori satrni fonetik jihatdan birlashtiradi va sokin, qotib qolgan manzara tasviriga urg‘u beradi.

4-misol (o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan misol): «Sokin soy sohilida sirli sas»

Lingvopoetik tahlil: «s» takrori silliq tovush oqimini yaratadi; «sokin», «sirli» so‘zlarining semantikasi bilan qo‘shilib tasvirni kuchaytiradi.

Assonans: unli tovushlar takrori

Assonans — bir yoki bir necha unli tovushning yaqin birliklarda takrorlanib, badiiy ohang hosil qilishidir. Unlilar tovushning cho‘ziqligi va jarangdorligini sezdirishi, she’riy ritmni uyushtirishi mumkin. Assonansni qofiya bilan adashtirmaslik kerak: qofiya satr oxiridagi tovush uyg‘unligiga tayanishi mumkin, assonans esa matnning turli joylarida yuzaga keladi.

O‘zbek tilidagi unli tovushlar uyg‘unligi va ularning talaffuzdagi farqlari assonansni tahlil qilishda muhim. She’rdagi «o», «a» yoki «i» kabi tovushlarning ko‘pligi o‘z-o‘zidan muayyan kayfiyatning dalili emas. Ularning leksik ma’no va ritm bilan aloqasi ko‘rsatilishi zarur.

Assonans ayrim hollarda alliteratsiya bilan birga ishlaydi. Bunday paytda tovushlar uyg‘unligi matnning umumiy fonik tuzilishini hosil qiladi. Talaba tovushlar sonini sanash bilan cheklanmay, qaysi birliklar semantik jihatdan asosiy ekanini aniqlashi kerak.

5-misol (o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan misol): «Oqshom oralab olis yo‘llar ochar»

Lingvopoetik tahlil: «o» tovushi qayta-qayta uchraydi; bu takror «oqshom», «olis», «yo‘llar» kabi mazmunan bog‘liq so‘zlarni ohang orqali yaqinlashtiradi.

Geminatsiya va undosh cho‘ziqligi

Geminatsiya — nutqda undoshning cho‘ziq yoki ikki martalik artikulyatsiyasi bilan bog‘liq hodisa. Badiiy matnda yozuv orqali «qattiq», «jiddiy» kabi so‘zlardagi qo‘sh undoshlar yoki ifodaviy takrorlar ko‘rinishida namoyon bo‘lishi mumkin. Biroq

tilning me’yoriy imlosidagi qo‘sh undoshni har safar alohida poetik usul deb talqin qilish noto‘g‘ri.

Muallif ba’zan talaffuzdagi cho‘ziqlikni grafik jihatdan me’yordan tashqari yozish orqali ifodalaydi. Bunday shakllar personajning hayajoni, cho‘zib gapirishi yoki keskin ta’kidini anglatishi mumkin. Shu bilan birga, grafik cho‘ziqlik fonetik geminatsiyaning aynan o‘zi emas; ular o‘rtasidagi farq tahlilda qayd etiladi.

Badiiy vazifani aniqlashda qo‘sh undoshning me’yoriy lug‘aviy shaklga mansubligi yoki muallif tomonidan maxsus kuchaytirilgani tekshiriladi. Masalan, «jiddiy» so‘zidagi yozuv shakli odatiy; «To‘xxxta!» kabi noodatiy shakl esa personajning nutqini tasvirlashga xizmat qilishi mumkin.

6-misol (o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan misol): «To‘xxxta! — deb baqirdi u.»

Lingvopoetik tahlil: «x» harfining noodatiy ko‘paytirilishi yozuvdagi ekspressiv stilizatsiyadir; uni imlo me’yori sifatida emas, personajning cho‘zilgan buyruq ohangini ko‘rsatish usuli sifatida o‘qiymiz.

Onomatopeya va taqlidiy so‘zlar

Onomatopeya — tabiat, hayvon, mexanizm yoki harakat tovushlarini til vositasida taqlidan ifodalashdir. O‘zbek tilida «taq-taq», «shildir-shildir», «gumbur-gumbur» kabi birliklar badiiy tasvirda keng qo‘llanishi mumkin. Ular voqeani eshitilayotgandek jonlantiradi.

Taqlidiy birliklar tovush manbaini aniq nomlamasdan ham tasavvur uyg‘otadi. Masalan, «shildir» suvning mayda oqimini, «gumbur» kuchli zarb yoki uzoqdagi momaqaldiroqni eslatishi mumkin. Biroq taqlidiy so‘zning ma’nosi til jamoasidagi an’ana va kontekst bilan belgilanadi.

Taqlidiy birliklar takrorlanishi ritmni kuchaytiradi, voqeaning davomiyligini bildiradi yoki harakat sur’atini ko‘rsatadi. Ularni oddiy fonetik takrordan farqlash zarur: taqlidiy so‘z lug‘aviy ma’noga ega birlik bo‘lsa, alliteratsiya ko‘pincha bir necha so‘z orasidagi tovushlar uyg‘unligidir.

7-misol (o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan misol): «Shildir-shildir oqar soy, taq-taq urilar eshik.»

Lingvopoetik tahlil: Birinchi taqlidiy birlik suvning uzluksiz tovushini, ikkinchisi qisqa zarbalar ketma-ketligini eslatadi; tovushlar voqea manzarasini jonlantiradi.

Hodisa	Asosiy belgi	Tahlilda ehtiyot bo‘lish kerak bo‘lgan jihat
Alliteratsiya	Undosh tovushlar takrori	Bir xil harf har doim bir xil tovush emas
Assonans	Unli tovushlar takrori	Tovush takrori har doim ma’no yaratmaydi
Geminatsiya	Undoshning cho‘ziq/ikkilangan ifodasi	Me’yoriy qo‘sh undosh bilan stilizatsiyani farqlash
Onomatopeya	Tovushga taqlid qiluvchi birlik	Taqlidiy so‘z va tovush takrorini farqlash

Muammoli savollar: 1) Alliteratsiya va assonans qanday farqlanadi? 2) «Qattiq» so‘zidagi qo‘sh undosh nega doimo poetik geminatsiya emas? 3) Taqlidiy so‘zlarning ritm hosil qilishdagi roli nimada?

3. Ohang, ritm, urg‘u, bo‘g‘in va pauzaning badiiy vazifalari

Ritm va she’riy nutqning uyushishi

Ritm — nutq birliklarining muayyan takroriy yoki tartibli almashinishidir. She’riy matnda bo‘g‘inlar soni, urg‘u, turoq, sintaktik parallelizm va tovush uyg‘unligi ritmni tashkil etishda qatnashadi. Nasriy matnda ham gap uzunligi, takrorlar va tinish belgilari orqali ritmik tuzilish hosil bo‘lishi mumkin.

O‘zbek she’riyatida barmoq vazni bo‘g‘inlar soni va turoq tizimiga tayanadi. Aruzda esa qisqa va cho‘ziq bo‘g‘inlar tizimi asosiy ahamiyat kasb etadi. Erkin

she’rda qat’iy bo‘g‘in tengligi bo‘lmasligi mumkin, biroq bu uning ritmsiz ekanini anglatmaydi.

Ritmning poetik vazifasini aniqlashda uning mazmun bilan bog‘lanishi muhim. Bir maromdagi takror osoyishtalik taassurotini berishi mumkin, keskin uzilish esa kutilmagan voqea yoki hissiy burilishni sezdiradi. Biroq bu aloqalar har bir matn misolida alohida asoslanadi.

Urg‘u va semantik ta’kid

Urg‘u nutqdagi muayyan bo‘g‘in yoki so‘zning ajratib talaffuz qilinishidir. Leksik urg‘u so‘z tarkibida, mantiqiy urg‘u esa gapdagi muhim bo‘lakni ta’kidlashda namoyon bo‘ladi. Badiiy matnda mantiqiy urg‘u so‘z tartibi, takror, ajratilgan konstruksiya va grafik belgilardan kelib chiqib tiklanadi.

Masalan, «Men kutdim» va «MEN kutdim» shakllari yozma ko‘rinishda turlicha ta’kidni anglatishi mumkin. Biroq bosh harflar bilan yozish har doim baland ovozni bildirmaydi; ba’zan faqat ko‘zga tashlanadigan grafik urg‘u vazifasini bajaradi.

She’riy satrdagi urg‘u joylashuvi ritmni mustahkamlashi yoki odatiy sintaktik oqimni buzishi mumkin. Tahlilda matnning tabiiy talaffuzi va poetik tashkil etilishi o‘rtasidagi munosabat ko‘rsatiladi.

Pauza va intonatsiya

Pauza — nutq oqimidagi to‘xtalish bo‘lib, u sintaktik, mantiqiy yoki hissiy vazifani bajarishi mumkin. Vergul, tire va ko‘p nuqta ayrim pauza imkoniyatlarini ko‘rsatadi, ammo tinish belgisi bilan real talaffuzdagi pauza o‘rtasida to‘liq tenglik mavjud emas.

Intonatsiya ovoz balandligi, sur’at, kuch va ohang o‘zgarishlari majmuasidir. Badiiy dialogda savol, undov, keskin buyruq yoki ikkilanish intonatsiyasi personaj xarakterini ochishga yordam beradi. Nasriy matnda muallifning qisqa va uzun gaplarni navbatlashtirishi ham ohangga ta’sir qiladi.

Pauzaning poetik vazifasi ayniqsa dramatik vaziyatlarda kuchli seziladi. Fikrning tugallanmasligi, kutilmagan sukut yoki gapning bo‘linishi o‘quvchini aytilmagan ma’noni to‘ldirishga undashi mumkin. Bu yerda sukutning o‘zi ham mazmun hosil qilish jarayoniga qo‘shiladi.

8-misol (o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan misol): «U eshikni ochdi — va to‘xtab qoldi.»

Lingvopoetik tahlil: Tire voqea davomida kutilmagan uzilish sezgisini beradi; pauza qahramonning ikkilanayotgan holatini ta’kidlaydi.

9-misol (o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan misol): «Men... men buni bilmasdim.»

Lingvopoetik tahlil: Ko‘p nuqta va so‘z takrori nutqdagi ikkilanishni grafik jihatdan aks ettiradi; mazmun bilan birga hayajon hissini yuzaga keltiradi.

Bo‘g‘in va she’riy o‘lchov

Bo‘g‘in nutqning talaffuz birliklaridan biri bo‘lib, o‘zbek barmoq she’riyatida vaznni belgilashning asosiy vositasidir. Misralardagi bo‘g‘inlar sonining tengligi ritmik izchillik yaratadi. Turoq esa misra ichidagi ritmik bo‘linishlarni ko‘rsatadi.

Bo‘g‘inlarni sanashda yozuv shaklini emas, so‘zning talaffuz xususiyatlarini ham hisobga olish kerak. Ayrim fonetik hodisalar she’riy o‘qishda bo‘g‘in sezilishiga ta’sir etishi mumkin. Aruz vaznini esa oddiy bo‘g‘inlar soni bilan to‘liq tushuntirib bo‘lmaydi.

Bo‘g‘in tahlilining maqsadi faqat matematik hisoblash emas. She’riy o‘lchovning hissiy holat, sintaktik bo‘linish va muallif uslubi bilan bog‘lanishi izohlangandagina lingvopoetik tahlil to‘laqonli bo‘ladi.

Vosita	Badiiy vazifasi	Kuzatish usuli
Ritm	Nutq oqimini uyushtirish	Takror va bo‘linishlarni aniqlash
Urg‘u	Ma’no markazini ajratish	So‘z tartibi va grafik ta’kidni tekshirish

Pauza	Keskinlik, sukut, ikkilanish	Sintaksis va tinish belgilarini qiyoslash
Bo‘g‘in	She’riy o‘lchovga asos bo‘lish	Talaffuzga tayangan holda sanash
Intonatsiya	Emotsional munosabatni bildirish	Dialog va sintaktik shaklni talqin qilish

Muammoli savollar: 1) Ritm faqat she’rga xosmi? 2) Tinish belgisi bilan talaffuz pauzasi har doim mos keladimi? 3) Barmoq va aruz vaznining asosiy farqi nimada?

4. Grafik vositalarning poetik aktuallashuvi va kompleks tahlil

Grafik shakl va badiiy ifoda

Grafik vositalar matnning ko‘z orqali idrok etiladigan tuzilishini tashkil etadi. Bosh harf, kursiv, harflarni cho‘zib yozish, satrlarni noodatiy joylashtirish, bo‘sh joy, ko‘p nuqta va tire kabi vositalar badiiy ma’no yaratishda qatnashishi mumkin. Ularning ta’siri matnning janri va uslubiga bog‘liq.

Grafik ajratishning poetik vazifasi so‘zni boshqalardan ajratish, o‘qish sur’atini o‘zgartirish yoki vizual tasvir hosil qilishdan iborat bo‘lishi mumkin. Biroq odatiy imlo va punktuatsiya qoidasiga muvofiq qo‘llangan har bir belgi alohida poetik usul emas. Tahlil uchun me’yordan chekinish yoki kontekstda kuchli ajralib turish asos bo‘ladi.

Grafik usulning semantik ta’siri o‘quvchining ko‘rish tajribasiga ham bog‘liq. Masalan, bir so‘zning harflab yozilishi harakatning cho‘zilishini sezdirishi mumkin. Bunday ifoda ilmiy yoki rasmiy matnda nomaqbul bo‘lsa-da, badiiy dialogda personaj nutqining o‘ziga xosligini berishga xizmat qiladi.

10-misol (o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan misol): «Ke-e-el! — dedi u uzoqdan.»

Lingvopoetik tahlil: Unlining grafik cho‘zilishi chaqiriqning davomiyligini ko‘rsatadi; bu me’yoriy yozuv emas, ekspressiv badiiy stilizatsiyadir.

11-misol (o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan misol): «Bir so‘z qoldi: SUKUT.»

Lingvopoetik tahlil: Bosh harflar bilan ajratish tushunchaning hissiy va kompozitsion og‘irligini oshiradi.

Punktuatsiya va sintaktik ritm

Badiiy punktuatsiya grammatik chegaralarni ko‘rsatish bilan birga muallifning ritmik va emotsional niyatini ham ifodalashi mumkin. Ko‘p nuqta aytilmay qolgan fikrni, tire kutilmagan burilishni, undov belgisi kuchli hissiy munosabatni anglatishi ehtimol. Lekin har bir belgi vazifasi aniq kontekstda tekshiriladi.

Sintaktik parallelizm — o‘xshash qurilmalarni ketma-ket qo‘llash — nutqning ritmik yaxlitligini kuchaytiradi. Anafora bir necha gap yoki misra boshida birlikning takrorlanishi, epifora esa oxirida takrorlanishidir. Bu vositalar leksik-sintaktik bo‘lsa-da, fonik oqimga ham ta’sir qiladi.

Kesik gaplar, undovlar, ritorik savollar va takrorlar personajning hissiy holatini aks ettirishi mumkin. Kompleks tahlilda ularning sintaktik, fonetik va grafik qatlamlari birgalikda izohlanadi.

12-misol (o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan misol): «U keldi. Ko‘rdi. Sukut saqladi.»

Lingvopoetik tahlil: Uchta qisqa gap voqeaning tez va keskin almashinuvini bildiradi; nuqtalar bilan bo‘lingan ritm oxirgi sukutni yanada ta’kidlaydi.

Fono-grafik tahlilning amaliy algoritmi

Birinchi bosqichda matnning mavzusi, voqea vaziyati, lirik yoki epik subyekti va hissiy ohangi aniqlanadi. Ikkinchi bosqichda fonetik takrorlar — alliteratsiya, assonans, taqlidiy birliklar va boshqa hodisalar ajratiladi. Uchinchi bosqichda urg‘u, ritm, pauza va intonatsiyaning mumkin bo‘lgan talqini tekshiriladi.

To‘rtinchi bosqichda grafik ko‘rinish, satr bo‘linishi, bosh harf, harf cho‘zilishi va punktuatsiya o‘rganiladi. Beshinchi bosqichda ushbu vositalarning obraz, kayfiyat,

personaj va kompozitsiya bilan aloqasi izohlanadi. Oltinchi bosqichda muqobil talqinlar hisobga olinib, umumiy lingvopoetik xulosa chiqariladi.

Tahlilda «qaysi vosita bor?» savolidan keyin «nima uchun shu joyda ishlatilgan?» va «mazmunga qanday ta’sir qilgan?» savollari qo‘yilishi kerak. Aks holda tahlil faqat terminlarni sanashga aylanib qoladi. Har bir xulosa matnning aniq birligi bilan asoslanishi lozim.

Bosqich	Savol	Natija
1	Matn qanday vaziyatni tasvirlaydi?	Mazmuniy kontekst
2	Qaysi tovushlar takrorlangan?	Fonetik kuzatuv
3	Ritm va pauza qanday?	Prosodik tavsif
4	Grafik ajratish bormi?	Vizual belgilar
5	Vositalar mazmunga qanday xizmat qiladi?	Lingvopoetik izoh
6	Qaysi talqin asosli?	Yakuniy xulosa

Kompleks amaliy tahlil namunasi

Quyidagi matn o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan: «Shamol shivirlar. Shoxlar shitirlar. U esa — jim. Kutadi... kutadi...»

Birinchidan, «sh» undoshining takrori («shamol», «shivirlar», «shoxlar», «shitirlar») alliteratsiya hosil qiladi. Bu fonik qatlam shamol va barglar shovqinini eslatadi. Ikkinchidan, «U esa — jim» gapidagi tire qisqa to‘xtalish hissini yuzaga keltirib, tabiatdagi harakat bilan insonning sukuti o‘rtasida qarama-qarshilik yaratadi.

Uchinchidan, «Kutadi... kutadi...» takrori va ko‘p nuqtalar kutishning davomiyligini hamda ichki taranglikni ko‘rsatadi. To‘rtinchidan, gaplarning qisqaligi

voqeaning kesik ritmini yuzaga keltiradi. Shunday qilib, fonetik, sintaktik va grafik vositalar birgalikda sokin tashqi manzara fonida kechayotgan ruhiy kutish holatini ifodalaydi.

Bu tahlilda har bir xulosa aniq til birligiga tayangan. Shu bilan birga, «sh» tovushi har doim shamolni anglatadi degan umumiy qoida chiqarilmaydi: bunday bog‘lanish aynan mazkur matn kontekstida asosli ko‘rinadi.

Muammoli savollar: 1) Grafik ajratish har doim talaffuzni o‘zgartiradimi? 2) Kompleks tahlilda tovush va sintaksisni qanday birlashtirish mumkin? 3) Muallif niyatini matndan qanday dalillar asosida ehtiyotkorlik bilan tiklaymiz?

Mavzu bo‘yicha xulosa

Fono-grafik vositalar badiiy matnning estetik tashkil topishida muhim rol o‘ynaydi. Alliteratsiya, assonans, geminatsiya, onomatopeya, ritm, urg‘u va pauza kabi vositalar matnning ohangdorligi hamda hissiy ta’sirini kuchaytirishi mumkin.

Grafik shakl — harf, satr, tinish belgisi va vizual ajratish — o‘quvchining matnni qabul qilish sur’ati va usuliga ta’sir qiladi. Biroq bu belgilarni tahlil qilishda me’yoriy yozuv hodisasi bilan muallifning maxsus badiiy usulini farqlash talab etiladi.

Lingvopoetik tahlilning asosiy mezoni shakl va mazmun birligidir. Tovush yoki grafik vositaning mavjudligini qayd etish yetarli emas; uning obraz, kayfiyat, kompozitsiya va muallif uslubidagi vazifasini aniq misollar asosida tushuntirish zarur.

Nazorat savollari

1. Fonopoetika va grafopoetika qanday farqlanadi?
2. Poetik aktuallashuv tushunchasini izohlang.
3. Alliteratsiya qanday aniqlanadi?
4. Assonans va qofiya o‘rtasidagi farq nimada?
5. Geminatsiya bilan grafik cho‘ziqlik bir xil hodisami?
6. Onomatopeya nima va uning vazifasi qanday?
7. Ritm she’r va nasrda qanday namoyon bo‘ladi?

8. Mantiqiy urg‘u badiiy matnda qanday ko‘rsatiladi?

9. Pauza va tinish belgisi munosabatini tushuntiring.

10. Barmoq va aruz vaznining asosiy farqi nimada?

11. Grafik ajratishning qanday shakllari mavjud?

12. Fono-grafik tahlilning olti bosqichini sanang.

Mustaqil ta’lim topshiriqlari

1. O‘zbek she’riyatidan tanlangan to‘rt misrada alliteratsiya va assonansni ajrating.

2. Badiiy nasrdan beshta gap tanlab, punktuatsiya va ritm munosabatini izohlang.

3. Geminatsiya va grafik cho‘ziqlikka oid beshta misol tuzing, ularning farqini ko‘rsating.

4. Bir she’rda bo‘g‘inlar soni, turoq va ritmni aniqlang.

5. Badiiy matnning 100–150 so‘zli parchasini olti bosqichli algoritm asosida tahlil qiling.

Test topshiriqlari

1. Alliteratsiya nima?

A) Unlilar takrori

B) Undosh tovushlar takrori

C) So‘zlarning tarjimasi

D) Gap bo‘laklari o‘rni

2. Assonans nimaga asoslanadi?

A) Unli tovushlar takroriga

B) Faqat bosh harfga

C) Faqat nuqtaga

D) So‘z yasashga

3. Onomatopeya qaysi hodisa?

A) Metafora

B) Gapni qisqartirish

C) Tovushga taqlid

D) O‘zlashma so‘z

4. Geminatsiya qaysi hodisa bilan bog‘liq?

A) Harf almashishi

B) Sinonimlik

C) Qofiya turi

D) Undoshning ikkilanishi yoki cho‘ziqligi

5. Grafopoetika nimani o‘rganadi?

A) Yozuvdagi vositalarning estetik vazifasini

B) Faqat tarixiy sanalarni

C) Faqat so‘z ma’nosini

D) Faqat lug‘atni

6. Barmoq vaznida muhim mezon qaysi?

A) Faqat qofiya

B) Bo‘g‘inlar soni va turoq

C) Faqat uzun unli

D) Faqat bosh harf

7. «Shamol shivirlar» birikmasida qaysi hodisa seziladi?

A) Antiteza

B) Metonimiya

C) Alliteratsiya

D) Omonimiya

8. «Kutdim...» yozuvidagi ko‘p nuqta nimani ifodalashi mumkin?

A) Faqat darakni

B) Faqat ko‘plikni

C) Faqat sonni

D) Fikr uzilishi yoki davom etmagan nutqni

9. Mantiqiy urg‘u qanday vazifa bajaradi?

A) Muhim bo‘lakni ta’kidlaydi

B) So‘zlarni tasodifiy almashtiradi

C) Gapni tarjima qiladi

D) Imlo xatosini tuzatadi

10. Lingvopoetik tahlilning asosiy talabi qaysi?

A) Faqat termin sanash

B) Shakl va mazmun aloqasini asoslash

C) Faqat tovush sanash

D) Matnni qisqartirish

Javoblar kaliti: 1–B, 2–A, 3–C, 4–D, 5–A, 6–B, 7–C, 8–D, 9–A, 10–B.

Uch tilli glossariy

O‘zbekcha	Ruscha	Inglizcha
Alliteratsiya	Аллитерация	Alliteration
Assonans	Ассонанс	Assonance
Geminatsiya	Геминация	Gemination
Onomatopeya	Ономатопея	Onomatopoeia
Ritm	Ритм	Rhythm
Intonatsiya	Интонация	Intonation
Urg‘u	Ударение	Stress
Pauza	Пауза	Pause
Bo‘g‘in	Слог	Syllable
Grafopoetika	Графопоэтика	Graphopoetics

Foydalanilgan va tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent, 2008.

2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. Toshkent, 2007.

3. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent, 2004.

4. Jakobson R. Closing Statement: Linguistics and Poetics. In: Style in Language. Cambridge, MA: MIT Press, 1960.

5. Leech G. N. A Linguistic Guide to English Poetry. London: Longman, 1969.

6. Lotman Yu. M. Struktura xudozhestvennogo teksta. Moskva, 1970.

7. O‘zbek tili fonetikasi, orfoepiyasi va she’rshunosligiga oid o‘quv qo‘llanmalar va ilmiy maqolalar.

Izoh: matndagi badiiy misollar o‘quv maqsadida mustaqil tuzilgan; ular muayyan shoir yoki yozuvchi asaridan iqtibos sifatida keltirilmagan.